

פרופסיונליזם בישראל: בין שימור כוחה של הפרופסיה להגנת ההגמוניה

הדס שדר* וצביקה אור**

תקציר. מאמר זה בוחן את מערכת היחסים בין שני מונחים סוציולוגיים: פרופסיונליזם והגמוניה, מתוך התמקדות בזמן משבר - משבר להגמוניה שהתערערה ולאליטה שאיבדה מכוחה, ומשבר לפרופסיה שהסמכות והאוטונומיה שלה נפגעו. מערכת היחסים הזו נבחנת באמצעות ניתוח השיח האדריכלי הפרופסיונלי בישראל של שנות השמונים במהלך השלבים הראשונים של תהליך ההפרטה. השיח של הפרופסיה האדריכלית - שתוצריה (המבנים) מייצגים זהויות, ערכים וכוח - מאפשר לחקור את תפקיד הפרופסיה בשדה החברתי הרחב. הממצאים מלמדים שבעתות משבר, שבהן האליטה וההגמוניה מתערערות, זונחת הפרופסיה את השיח המקצועי ומשתתפת במאבקי הכוח החברתיים. תוך כדי ניצול המונופול המקצועי ושימוש במינוחים מקצועיים לכאורה, תוקפת הפרופסיה את הכוחות החברתיים המאיימים על המעמד שהיא משתייכת אליו, בניסיון לשמר את הסדר ההגמוני הישן.

מבוא: פרופסיה והגמוניה, המדינה המתפרקת מנכסיה והאדריכלות כבואה חברתית

מאמר זה עוסק במערכת היחסים בין הפרופסיה להגמוניה בתנאי משבר: תנאים שבהם השלטון משתנה וההגמוניה המסורתית מאבדת מכוחה. השאלה בנוגע לתפקיד הפרופסיה בשעת משבר נבחנת במאמר באמצעות ניתוח השיח של אדריכלים ישראלים בשנות השמונים של המאה ה-20, בעקבות תמורות פוליטיות, חברתיות, תרבותיות וכלכליות שחלו בישראל. משנת 1977 ואילך נדחקה מפלגת השלטון המסורתית, נשחק כוחה הכלכלי-חברתי של המדינה ביחס לאזרחיה והחלו תהליכי הפרטה. לתמורות האלה היו השפעות מרחיקות לכת הן על המצב ההגמוני ששרר במדינה עד לאותה תקופה והן על הפרופסיות, שהיו חלק מהקבוצה החברתית השלטת במצב ההגמוני. הבחירה בשיח האדריכלי דווקא נבעה מכך שתמורות אלו קיבלו

* הפקולטה לארכיטקטורה, הטכניון; המחלקה לארכיטקטורה, המרכז האקדמי ויצו חיפה

** בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל, האוניברסיטה העברית בירושלים
אנו מודים לאדריכל קובי חיינה שעזר בפיתוח המאמר ולשני הקוראים האנונימיים והעורכים של סוציולוגיה ישראלית על הערותיהם והצעותיהם המועילות.

ביטוי פיזי-מרחבי בפרויקט בינוי שיזמה המדינה באותה תקופה. כרקע לבחינה זו מוסברים במבוא למאמר המושגים התיאורטיים העיקריים והקשרים ביניהם, הרקע החברתי-פוליטי-תרבותי בתקופה שנבחרה לניתוח והפרופסיה הרלוונטית שתנתח במאמר. המושגים "פרופסיה" ו"הגמוניה" מוגדרים מתוך הקשר שלהם לשלטון. שנות השמונים בעולם נבחנו דרך הניאוליברליזם שהתעצם אז. האדריכלות מוצגת דרך יכולתה להביע באופן פלסטי את התמורות החברתיות, ולפיכך לעורר דיון סוער על אודותיה, ובעקיפין על השינויים בסדרי הכוח החברתיים.

הפרופסיה, ההגמוניה והשלטון

הפרופסיה היא תחום עיסוק מקצועי בעל מעמד מיוחד המאפשר לה לשלוט על קביעת התוכן של עבודתה. היא מבקשת לשמר רמה גבוהה של אוטונומיה בנוגע לעבודתה (Freidson, 1970). הפרופסיה מקבלת זכות בלעדית לבצע עבודה מסוימת; היא שולטת בהכשרה המקצועית הרשמית לביצוע אותה עבודה, בדרכי הכניסה למקצוע, בהגדרת תחום העיסוק ומאפייניו, בקביעת אמות המידה של איכות המוצר או השירות, בנורמות העבודה ובכללי האתיקה המקצועית ובהערכת ביצוע העבודה. הפרופסיה צוברת ידע, יוקרה וכוח אשר מסייעים בידה לממש את תביעותיה לאוטונומיה ולמונופול בתחומי עיסוקה (Abbott, 1988; Dingwall, 2008; Evetts, 2003, 2011; Freidson, 1970, 1973, 1986, 2001; Macdonald, 1995).

תיאוריות שונות פותחו בנוגע למערכת הקשרים בין הפרופסיה למוסדות הממשל והאליטה, ואפשר לזהות בהן ארבע גישות עיקריות. על פי חלק מהתיאוריות, אנשי הפרופסיה הם במידה רבה עצמאים ובלתי תלויים במבנה המעמדי הפורמלי. לרסון (Larson, 1977), בעקבות מנהיים, הסבירה כי אפשר לראות באנשי הפרופסיה מעמד מובחן שעשוי להיות חסין מפני השפעות של מוסדות השלטון והאליטה, על בסיס האידיאולוגיה הנורמטיבית והמומחיות הפרופסיונלית.

לעומת זאת, תיאורטיקנים אחרים, ובהם גראמשי (Gramsci, 1971), הצביעו על הקשרים ההדוקים ועל התלות ההדדית בין אנשי הפרופסיה ובין המעמד שהם משתייכים אליו, ועל האופן שבו פירות העבודה הפרופסיונלית משרתים את האינטרסים של אותו מעמד, של הקבוצה השלטת ושל המדינה (Larson, 1977). ביטוי לכך הוא השימוש הרווח שעושות מדינות באנשי הפרופסיה לשם הכשרת החלטותיהן על סמך "מומחיות". יתרה מזאת, במקרים רבים המדינה היא שמעניקה את הסמכות הרשמית לאנשי פרופסיה (Evetts, 2003). כך נעשות הפרופסיות מעין "קבוצות אינטרס" (Freidson, 1973, p. 29) שצריכות ליצור "קשרים אורגניים" עם מוסדות המדינה כדי להשיג מונופול (או לפחות רישיון) ולקבל פריבילגיות (Freidson, 1970; Larson, 1977). באופן הזה מתפתחת תלות הדדית חזקה בין המדינה ובין הפרופסיה.

קבוצה שלישית של מחקרים עומדת על המתח השורר פעמים רבות בין הפרופסיות ובין מוסדות המדינה והבירוקרטיה (Harrison, 2009; McKinlay, 1982). מחקרים אלו מראים כי מוסדות המדינה והבירוקרטים מבקשים לחדור לתחום סמכותן של הפרופסיות ולפקח עליהן, ובכך נעשים איום ממשי על האוטונומיה של הפרופסיות ועל עצם קיומן ככאלה. הגישה הרביעית ניואנסית

יותר. לפיה, בין הפרופסיה לשלטון מתפתחים יחסים דיאלקטיים מורכבים, הכוללים תלות הדדית וחיזוק הדדי מחד גיסא ואתגור ופיקוח מאידך גיסא (Pickard, 2009, 2010). יחסים אלו הם דינמיים, משתנים לאורך זמן ותלויי הקשר ומקום (Dent, 2003).

ההגמוניה הוגדרה על ידי גראמשי (Gramsci, 1971, p. 57) "מנהיגות אינטלקטואלית ומוסרית". מנהיגות זו מושגת באמצעות קבלת ההסכמה הפעילה של רוב האנשים או הקבוצות בחברה, ובכך היא שונה משליטה באמצעות כפייה. בהגמוניה נעשה ניסיון "לייצב את המבנה החברתי סביב פרויקט העונה לאינטרסים המרכזיים של הקבוצה החברתית השלטת [...] (פילק, 2006, עמ' 15). ההגמוניה מאופיינת בהשקפת עולם קוהרנטית, מפותחת מבחינה פילוסופית ומוסרית, המעניקה נקודת מבט על מגוון רחב של היבטים של הפעולה החברתית. פעמים רבות השקפת העולם הזו משתרשת כה עמוק, עד שהיא נעשית מובנת מאליה (common sense) בחברה.

על פי גראמשי (Gramsci, 1971), לאינטלקטואלים יש תפקיד מכריע בהקניית נקודת המבט של המנהיגות לחברה כולה, ומכאן שיש להם חלק חשוב בכינון ההגמוניה, אולם הם יכולים למלא תפקיד מרכזי גם בסדיקתה. לאינטלקטואלים הגדרה רחבה, והם כוללים בין השאר אנשי פרופסיות כמו בעלי מקצועות חופשיים ואמנים. לדברי גראמשי, אינטלקטואלים אינם אוטונומיים ועצמאים, אלא קשורים קשר סימביוטי לקבוצה חברתית מסוימת, שבמצב הגמוני יכולה להיות הקבוצה השלטת, קבוצה קונטרה-הגמונית או קבוצה אחרת. אלה הם אינטלקטואלים אורגניים, שכאשר הם עומדים לצד המוכפפים הם יכולים להעניק להם אמצעים להתנגד לניצולם ולהשתתף בתהליך ההבניה החברתית של המעמד כסוכן שינוי (ראו גם לקלאו ומוף, 2004). אינטלקטואלים מסורתיים, לעומת זאת, מתיימרים להיות אוטונומיים ובלתי תלויים בקבוצה החברתית השלטת, אך זוהי אשליה בלבד, שכן הם נוטים להיטמע עד מהרה בקבוצה השלטת, שמאמצת אותם, ולייצג את הרעיונות ואת האינטרסים שלה (Gramsci, 1971, pp. 5-10).

לעומת המחקר האמפירי הנרחב למדי על הפרופסיה, המחקר האמפירי על ההגמוניה אינו מפותח דיו (קימרלינג, 1999, עמ' 173), על אף מחקרים חשובים שהשתמשו במושג הגמוניה לניתוח מציאות חברתית קונקרטית (בהקשר הישראלי ראו יפתחאל וקדר, 2000; פילק, 2006; קימרלינג, 1999; 2001). קימרלינג (Kimmerling, 2001) הקשרים שבין שתי המסגרות התיאורטיות שבמרכז המאמר – ההגמוניה והפרופסיונליזם – טרם זכו להתייחסות מחקרית מעמיקה (יוצא דופן הוא Filc, 2006), לא כל שכן בעתות משבר של השלטון, שהוא חוט מקשר בין הפרופסיה להגמוניה.

המדינה והמדיניות בשנות השבעים והשמונים והאדריכלות כמראה חברתית

העת המשברית הנדרונה במאמר זה ממוקמת בסוף שנות השבעים ובייחוד בשנות השמונים של המאה ה-20, שנות המהפך השלטוני והכלכלי במדינת ישראל, עם עליית הליכוד לשלטון. עד שנות השבעים המאוחרות שררה בישראל הגמוניה שהתאפיינה בהלימה ובחפיפה בין הרובד הפוליטי ובין הרובד הכלכלי-חומרי והרובד הסמלי-הכרתי (פילק, 2006, עמ' 16), והגבולות ביניהם היטשטשו. תנועת העבודה ההגמונית שלטה במוסדות השלטון ובמוסדות הכלכליים ועיצבה את הזהות הקולקטיבית והאישית הלגיטימית, שבה רעיון המדינה היה יסוד מרכזי (Kimmerling, 2001). כלומר השלטון, שהורכב מאנשי תנועת העבודה, מילא תפקיד

מרכזי בכינונה של ההגמוניה ובעיצוב דמותה, וכן בארגונה של המדינה כמוסד ריכוזי וחובק כול (ibid). בשנות השבעים היה יותר ממחצית התוצר הלאומי הגולמי בבעלות ממשלתית והסתדרותית. הממשלה התערבה התערבות מסיבית בהתנהלות המשק, וההסתדרות הייתה הבעלים הישירים של עסקים באמצעות חברות העובדים. בשתייהן שלטה מפא"י (רם, 2005). ניצנים של קריאה לליברליזציה אמנם החלו להופיע כבר בשנת 1965 בעקבות מיתון כלכלי, ולאחר מלחמת 1973 והמשבר בעקבותיה חודשו הדרישות לליברליזציה, אולם הליברליזציה קרמה עור וגידים רק עם המהפך השלטוני של 1977 (פלד ושפיר, 2005).

משנות השמונים ניכרה עלייה רצופה במשקל המגזר הפרטי (Ben-Bassat, 2002), תוך כדי נסיגת המדינה ממחויבויותיה הקודמות, הן הכלכליות והן החברתיות. חברות ממשלתיות נמכרו, הופחתו הקצבאות והופחת המיסוי. האידיאולוגיה שהנחתה את המהלכים גרסה כי זו הדרך להציע את המשק לצמיחה כלכלית (רם, 2005). למעשה, הייתה זו דרכו של השלטון החדש למוטט את המבנה הפוליטי-כלכלי שהקימה תנועת העבודה (פלד ושפיר, 2005), קרי למוטט את מבנה של האליטה השלטונית הקודמת. יש חוקרים הגורסים שבשנות השבעים והשמונים התערער הסדר ההגמוני בישראל (פלד ושפיר, 2005; Kimmerling, 2001), ואחרים טוענים שההגמוניה רק שינתה צורה ושבעשורים הבאים הוסיפה להתקיים בישראל הגמוניה פוסט-פורדיסטית/ניאו-ליברלית (יונה, 2005; פילק, 2006).

בשנות השמונים התבססה מדיניות של נאו-ליברליזציה מואצת גם בארצות הברית של רייגן ובבריטניה של תאצ'ר. מדיניות זו התאפשרה בזכות הסכמת רוב הציבור, שהובנתה בתהליך מורכב שבו הונחלו אידיאולוגיה ותרבות שהעניקו לגיטימציה ותמיכה למדיניות הניאו-ליברלית והורכבו מאינדיבידואליזם, צריכה מוגברת, התמקדות בשווקים, אחריות אישית והדגשת זכויות מסוימות של הפרט, זכויות הקניין, אגב התעלמות מאחרות, כביטחון כלכלי וחברתי (Harvey, 2005). הנחות היסוד של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית היו למובן מאליו ההגמוני בארצות הברית ובבריטניה בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים ושימשו קרקע פורייה לעליית תאצ'ר ורייגן לשלטון (Harvey, 2005, 2006). כלומר שלטונם של תאצ'ר ורייגן התאפשר בזכות ההסכמה על המובן מאליו ההגמוני, והשלטון שימר, שעתק וחזק את אותה הסכמה.

הפרופסיה הנחקרת במאמר היא הפרופסיה האדריכלית, שבעשורים האחרונים הייתה מושא למחקר סוציולוגי (Blau, 1993; Brain, 1989, 1991; Gieryn, 2000; Larson, 1993). האדריכלות נוכחת באופן אינטימי בחיי כולנו, אם בחיים הביתיים ואם בחוויה האורבנית (קלוש ותחוקה, 2005), והיא נוכחת באופן בוטה במרחב שהיא מעצבת. האדריכלות מייצגת ומסמלת ערכים מופשטים וזהויות קולקטיביות באופן חומרי, ולכן מאפשרת לבחון מגוון שיחי זהות (Jones, 2006). מאחר שמקומות וייצוגם הם הצהרות אידיאולוגיות המשתנות בהתאם לשינויים בחברה (Osborne, 2001), אפשר לראות באדריכלות "פוליטיקה בחומר ובלבנים" (Beck, 1998, p. 115), מצוטט אצל (Jones, 2006, p. 550). פרויקטים אדריכליים בולטים הם פעמים רבות כר לקונפליקטים ולמאבקים על כוח, על אידיאולוגיות, על ערכים, על סמלים ועל זהות קולקטיבית (Jones, 2011). כלומר האדריכלות אינה רק תוצרי האדריכלים (המבנים), אלא מערכת שלמה של יחסי גומלין בין התוצר הפיזי, השחקנים המעורבים בייצורו ובכינון ערכו התרבותי, המשתמשים בתוצר הפיזי ותרבויות

המגורים והחיים שלהם ושדות כוח אחרים בחברה (Bourdieu, 1993). מאפיינים אלו הופכים את האדריכלות והאדריכלים למקרה מתאים במיוחד לבחינת מערכת הקשרים שבין ההגמוניה לפרופסיה. יתר על כן, מכיוון שהפרופסיה האדריכלית צריכה להגן על גבולותיה הרופפים מפני דרישות הלקוחות, חדירה של בעלי מקצועות אחרים (כמהנדסים או הנדסאים) וגורמים לא מקצועיים, ואף תוכנות מחשב לתכנון עצמי (Gieryn, 2000), האדריכלים מצויים בעמדה פגיעה ומאוימת במיוחד (Larson, 1993). אי לכך תגובתם לאיומים עשויה להתעצם, וכך להדגים טוב יותר את מערכת הקשרים שבין ההגמוניה לפרופסיה.

שאלות המחקר ושיטת המחקר

התיאוריות על הפרופסיונליזם ועל תפקיד האינטלקטואלים בתהליך ההגמוני מעלות שאלות אחדות שמאמר זה יבקש לבחון באמצעות חקר המקרה של האדריכלים הישראלים. השאלה היסודית נוגעת למהות הקשרים שבין הפרופסיה למוסדות השלטון, למבנה המעמדי ולקבוצות חברתיות מסוימות. מתוך השאלה הבסיסית על יחסי הגומלין בין הפרופסיה להגמוניה נבחנות שאלות מורכבות יותר אשר לא קיבלו ביטוי מספק בתיאוריה הסוציולוגית הקיימת. שאלות אלו נוגעות למצב שבו אנשי הפרופסיה מזהים איום כפול: על המעמד הפרופסיונלי שלהם (הסמכות, המוניטין והאוטונומיה), אך גם על המבנה ההגמוני הקיים, שבו המעמד או הקבוצה החברתית שלהם דומיננטיים מבחינה חברתית-תרבותית. במאמר נבחן כיצד מגיבים אנשי הפרופסיה, שפעמים רבות משמשים גם כאינטלקטואלים מסורתיים בתהליך ההגמוני, לאיום כזה. באילו טיעונים וידע הם משתמשים כדי להתמודד עם האיום הכפול: האם להיאבק על המוניטין שלהם או לשמר את היציבות של המבנה ההגמוני? מהן ההשלכות של אסטרטגיית התגובה שלהם על המעמד הפרופסיונלי שלהם ועל כוחם?

במאמר ננסה לעסוק בסוגיות אלו באמצעות ניתוח השיח של אדריכלים ישראלים בתגובה לתהליך הפרטת האדריכלות, שבא לידי ביטוי בחופש שניתן לאנשים פרטיים לתכנן את בתיהם בשנות השמונים. בשנים אלו הוציא משרד השיכון¹ אל הפועל את פרויקט "בנה ביתך", שבמסגרתו תושבים שרכשו מהמדינה זכויות בנייה במחיר מסובסד בנו את בתיהם לפי תכנונם האישי ובניהולם האישי. המגמה של הפרטת האדריכלות נתפסה כחלק מתהליך חברתי-פוליטי רחב יותר בישראל, שאיים על הכוח והשליטה של הקבוצה החברתית שכללה את רוב האדריכלים המובילים בישראל. המאמר יבדוק כיצד התמודדו האדריכלים עם האיום שגולם בפרויקט "בנה ביתך".

המתודה שנקטנו כוללת ניתוח שיח של אנשי הפרופסיה הנחקרת, במקרה דגן האדריכלים, שבא לידי ביטוי בעיתונות המקצועית המקומית. סקרנו את כל כתבי העת המקצועיים שעסקו באדריכלות ויצאו לאור בישראל בעברית בשנות השמונים והתשעים, וכתב עת נוסף העוסק באדריכלות ופונה לקהל הרחב. בכתבי העת הללו בדקנו וניתחנו את כל המאמרים והכתבות העוסקים בכתבים פרטיים

1 בחלק מהתקופה המנותחת במאמר נקרא המשרד "משרד הבינוי והשיכון". מטעמי נוחות נשתמש בשם "משרד השיכון" לאורך כל המאמר.

צמודי קרקע בישראל ובפרויקט "בנה ביתך", שגם בו מדובר בבתים צמודי קרקע. בפרק הזמן האמור יצאו לאור עשרה כתבי עת רלוונטיים שסקרנו, ובשמונה מהם נמצאו מאמרים וכתבות שעסקו בבתים צמודי קרקע בישראל.²

בסך הכול נמצאו ונותחו 114 מאמרים וכתבות שעסקו בבתים צמודי קרקע בישראל, על פי הפירוט הבא: א.א: כתב העת של איגוד האדריכלים ומתכנני ערים, אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל - 13 מאמרים; אדריכלות ישראלית: רבעון לאדריכלות ולעיצוב פנים, שהתאפיין בכתבות נושאות ובכתבות ייעודיות על בתים - 28 מאמרים; ארכיטקטורה: כתב עת לאדריכלות ותכנון ערים - 12 מאמרים; בבנייה: רבעון מרכז הבנייה הישראלי - מאמר אחד; בניין ודיוור, כתב עת שיועד לקהל הרחב - 51 מאמרים; מבנים, כתב עת מקצועי-טכני - 5 מאמרים; סטודיו, כתב עת לאמנות שהיה בו מדור אדריכלות - מאמר אחד; תוואי, כתב עת שעסק באדריכלות, בבניין ערים, בעיצוב המוצר ובאמנות פלסטית - 3 מאמרים.

ניתוח התוכן של הטקסטים המגיבים לפרויקט "בנה ביתך" התמקד בתכנים העולים מתוך השיח (Krippendorff, 2004). בעקבות חוקרים מגישת ניתוח שיח ביקורתי (Fairclough & Wodak, 1997; Wodak & Meyer, 2009) אנו מציעים לראות בשיח פרקטיקה חברתית. חוקרים אלו מזהים יחסים דיאלקטיים של הבניה הדדית בין אירוע שיחי מסוים ובין המבנים החברתיים, המוסדות, הידע והזהויות החברתיות שממסגרים אותו: הם מעצבים את האירוע השיחי, אך גם הוא מעצב אותם (Fairclough & Wodak, 1997). לפרקטיקות שיחיות יש פעמים רבות השפעות חברתיות ואידאולוגיות ניכרות. הן יכולות לייצר ולשעתק יחסי כוח בין קבוצות חברתיות, ולכן הן מעלות סוגיות חשובות של כוח (ibid). לפיכך אנו סבורים שמן הראוי לבחון לא רק את הסביבה הפיזית ואת התוצרים האדריכליים ואת הקשר ביניהם לבין האידאולוגיות, השיח ומערכי הכוח הפוליטיים והחברתיים הרחבים (קלוש וחתוקה, 2005; Weizman, 2007), אלא גם את השיח של אנשי הפרופסיה האדריכלית בהקשר חברתי רחב.

שיח האדריכלים המשתקף בכתבי העת מביע תמות מכמה רבדים, שאותן כורכים האדריכלים זו בזו. במאמר זה זוהו הטיעונים המקצועיים, ונעשתה הבחנה ביניהם לבין תכנים אחרים שעלו לדיון ומשמעויותיהם האחרות: חברתיות, תרבותיות ותועלתניות.³ זיהוי זה של הטיעונים אפשר לבדוק את האופן שבו עמדות ואינטרסים פרופסיונליים נקשרים בהשקפת עולם תרבותית ובעמדה חברתית ואידאולוגית.

נוסף על כך, נעשה שימוש בכלים אדריכליים כדי לבחון את המשמעויות העולות מתוך התוכניות האדריכליות: משמעויות סגנוניות וגם משמעויות אורבניות. משמעויות השיח והמשמעויות האדריכליות נותחו במקביל, וזוקקה מהן האמירה של הפרופסיה: האמירה הגלויה והאמירה המשתמעת (ואולי אף הבלתי מודעת) באותה עת משברית. אמירה זו, שביטאה את עמדתה של הפרופסיה, נותחה סוציולוגית לאור הגישות שנסקרו במבוא שלעיל. דרך הניתוח ניתן המענה לשאלות המחקר.

2 שני כתבי העת המקצועיים שבהם לא נמצאו כתבות ומאמרים העוסקים בבתים צמודי קרקע בישראל הם הגרסה ואדריכלות - עיתון אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל (א.א.י) שיועד בעיקר למהנדסים, ובניין ואדריכלות שיועד בעיקר לקבלנים.

3 הטיעונים ה"מקצועיים" הם כשלעצמם כמובן בעלי ממד חברתי-תרבותי מובהק, ואי אפשר להפריד הפרדה חדה וברורה בין סוגי התכנים הללו, אולם אנו סבורים כי הבחנה אנליטית כזו עשויה לסייע להבהיר את הסוגיות התיאורטיות שבמוקד המאמר.

מקונצנזוס למשבר: תהליך ההתנתקות בין האליטה לפרופסיה

אסתטיקה, הגמוניה ופרופסיה בשנות הקונצנזוס

כבר בשנות השלושים של המאה ה-20 היה לפרופסיה מקום של כבוד בחברה היהודית-ציונית בפלשתינה. הציונות, כאסכולות לאומיות מקבילות שמקורן אירופי, העריכה משכילים ובעלי התמחות אקדמית (Pensler, 1991). האדריכלים זכו להוקרה בשל היותם "אנשי מקצוע" ומשכילים, והיו חלק מהאליטה החברתית ש"ניסחה" את הערכים ואת האידיאולוגיה ההגמוניים.

לקשר הזה בין הפרופסיה ללאומיות הייתה דמות פיזית מובחנת מאז שנות השלושים: דמותו של הסגנון האדריכלי הבינלאומי.⁴ עם עליית היטלר לשלטון היגרו לפלשתינה אדריכלים יהודים מגרמניה, מאוסטריה ומפולין וחזרו אליה כמה מבני הארץ היהודים שנסעו ללמוד את מקצועות הבנייה ברומא, בפריז, בבריסל ובבאוהאוס שבגרמניה (בצר, 1984; גור, 1992; סמוק, 1994). אדריכלים אלו הביאו עמם את הסגנון הבינלאומי. סגנון אדריכלי זה, שהיה שיא האוונגרד באירופה ויצא נגד כל מסורות התכנון והעיצוב שהיו נהוגות עד אז, כבש לו מקום של כבוד בבנייה היהודית בארץ, ובייחוד בערים. הבתים החדשים נבנו לפי עקרונות הסגנון הבינלאומי מתוך אימוץ החומר החדש: הבטון המזוין, ומתוך אימוץ האסתטיקה המופשטת של הבתים: המסה הריבועית, הגגות השטוחים והקווים הישרים. אומצה גם התכנית המבנית: הפרדה רציונלית בין אזור יום לאזור לילה במבנה המגורים והפרדה מקבילה בין החללים הפרטיים המצומצמים לחללים הציבוריים הפתוחים והנרחבים (Wiedenhoeft, 1985) (ראו איור 1).

איור 1. הסגנון הבינלאומי: בית בשדרות רוטשילד ובית ברחוב פרוג בתל אביב

4 סגנון זה מכונה לעיתים "באוהאוס", על שם בית הספר האוונגרדי לאומנות ולאמנות שפעל ברפובליקת ויימר בין שתי מלחמות העולם.

באופן אבסורדי, ניכר מתאם מרתק בין עקרונות הסגנון האדריכלי הבינלאומי לאידיאולוגיה הלאומית-ציונית. הציונות ביקשה ליצור יהודי חדש ובריא היוצא נגד דמותו החלושה של היהודי באירופה (Weiss, 2002). הסגנון הבינלאומי ביקש תכנים חדשניים שאינם קשורים לתרבות המבנית האירופית, אלא לחומר. שניהם, הציונות והסגנון האדריכלי הבינלאומי, ביקשו לצאת מתוך אירופה הישנה לעבר החדש, החומרי, המוצק והמודרני. נראה שההיגד "אדריכלות חדשה לחברה חדשה" מעולם לא היה כה רלוונטי (בצר, 1984).

עם הקמת מדינת ישראל בשנת 1948 שימשו המוסדות השלטוניים של היישוב היהודי תשתית למוסדות הממלכתיים, ולכן האליטה השלטונית נותרה אותה אליטה. גם הפרופסיה האדריכלית הייתה אותה פרופסיה: הוותיקים איישו את העמדות השלטוניות במדינה, וזו אורגנה כמוסד ריכוזי מאוד. התכנים ההגמוניים של המדינה נקבעו בדמותם ובצלמם של האשכנזים הוותיקים, על אמונותיהם, תרבותם והאידיאולוגיה שאחזו בה (הורביץ וליסק, 1990; סמוחה, 1993). התפיסה הייתה שציונות זהות קולקטיבית ישראלית שתתאים לתרבות היישוב המקורי היא חיונית לשם שימור היציבות וההמשכיות של הסדר החברתי ושל מאזן הכוחות הפוליטי, הכלכלי והתרבותי שהתקיים עד אז (קימרלינג, 1999; Kimmerling, 2001). האוכלוסייה הוותיקה הייתה נכונה לקבל על עצמה, לעתים בהתנדבות ואף בלי משימ, את תפקיד סוכני ההגמוניה. האוכלוסייה החדשה - אוכלוסיית המהגרים החדשים, שרובם הגיעו חסרי כול משואת אירופה וממדינות האסלאם - הייתה חלשה מכדי להתנגד ביעילות לכינון ההגמוניה. תנאים אלו אפשרו לכונן סדר הגמוני לאחר 1948 (שם).

מבחינת האדריכלות, הקשר בין הסגנון הבינלאומי ובין השלטון הלך והתמסד. גם בתקופה זו תאמו התפיסה האסתטית והערכים המקצועיים של האדריכלים את המטרות ההגמוניות. את מוסדות הציבור בנו אדריכלים לאור הסגנון הבינלאומי. המדינה עצמה בנתה מאות אלפי יחידות דיור למהגרים החדשים. אלה הכפילו את אוכלוסיית הוותיקים בתוך שלוש שנים ושילשו אותה בתוך תריסר שנים (הלמ"ס, 1965, עמ' 95). כל יחידות הדיור תוכננו לאור הסגנון הבינלאומי. בשל מצוקת התקציב והצורך לספק קורת גג מיידית לא הובע הסגנון על שלל איכויותיו האסתטיות, אלא עבר רדוקציה מסרסת. הוקמו בלוקים קטנים של שיכון ציבורי ("שיכונים") שהורכבו מדירות של שניים-שלושה חדרים, ואלה הושכרו בדרך כלל במחיר נמוך והיו קטנות מדי למשפחות הגדולות של המהגרים מארצות האסלאם. אולם על אף הרדוקציה האסתטית נשמרו התכנים העמוקים: נשמרה ההפרדה בין אזור יום ללילה ובין חללים פרטיים לציבוריים, על פי הרציונליות התכנונית שהיוותה את אושיות החשיבה האדריכלית.

בד בבד, תכנים אדריכליים אחרים נדחקו וכמעט לא באו לידי ביטוי. כמעט לא תוכננו מגורים שהיחסים בין הפנים לחוץ בהם סימביוטיים כבארצות הים התיכון והמזרח התיכון. לא תוכננו כלל בתי מגורים שהחדרים בהם גדולים ומיועדים לפעילויות רבות (חוני, 1971; חוני ואילן, 1970; סגל, 1967). לא הופיעו עיטורים מבניים שאינם על טהרת הקו הישר, לא כל שכן בניית בוך או בניית אבן. תרבות מבנית שלמה, ערכית ואסתטית, הושטקה (Shadar, 2004). כמו שמסביר יעקובי (2007, עמ' 181), "תפיסת המגורים החדשה שמה לה למטרה לא רק לספק מגורים אלא גם לשחרר את המשפחה מתפיסות דומסטיות מסורתיות".

ההתנגדות: אתגור ההגמוניה הוותיקה

29 שנים שלטה אותה אליטה ושלט אותו שלטון שהורכב בעיקר מיוצאי אירופה, חברי תנועת העבודה, שנמנו עם המעמד הבינוני-גבוה. הקשר בין האדריכלים לשלטון ההגמוני התמסד, ואתו התמסדה צורת המגורים ה"רציונלית". את בתי השיכון הציבורי תכננו האדריכלים, סוכני ההגמוניה, בשולי הערים הגדולות או באזורי הספר במדינה, שאותם חשוב היה לאכלס לאור האידאולוגיה השלטונית. המאכלסים בפועל היו המהגרים החדשים, שהגיעו למדינת ישראל לאחר הקמתה, ומקום מגוריהם נקבע על ידי המדינה. עם הזמן נוצר מתאם גבוה בין מעמד חברתי, מוצא אתני ומיקום גיאוגרפי: בני המעמד החברתי הבינוני והגבוה, יוצאי אירופה, התגוררו במרכז הארץ בסביבת מגורים שתאמה את העדפויותיהם; בני המעמד החברתי הנמוך, יוצאי ארצות האסלאם, התגוררו בסביבת מגורים שנכפתה עליהם בשולי הערים הגדולות או בשולי המדינה (היל וכרמון, 1979; כרמון, 1989; Yiftachel, 2000; Tzfadia, 2005).

בחלוף השנים הלכה וגברה המודעות לאפליה ולהדרה של הקבוצות החברתיות שתרבות מוצאן נשללה על הסף (ולא רק תרבות מגוריהן) ושיושבו בשולי הארץ בשם אידאולוגיה שלא תמיד היו שותפים לה. המחאה המזרחית התעוררה כבר עם ההגירה לישראל בזירות שונות (חבר, שנהב ומוצפי-האלר, 2002), אולם לא היה בה כדי לאתגר את הסדר ההגמוני, בעיקר מכיוון שאתגור כזה צריך להגיע מהמרכז ולא מהפריפריה ולהיות קשור לסמלי ההגמוניה (Kimmerling, 2001). אחד מאפיקי המחאה היה האפיק האלקטורלי. כך, בהליך דמוקרטי, הוחלפה בשנת 1977 מפלגת השלטון.

השלטון החדש, שידע היטב את תכלית בחירתו, קידם שני פרויקטים מבניים גדולים ל"תיקון העוול": פרויקט "שיקום שכונות" ופרויקט "בנה ביתך". את שניהם הנהיגו משרד השיכון ושר השיכון וסגן ראש הממשלה דוד לוי, איש בית שאן ובעל מודעות חברתית. שניהם טיפלו בדיירי אזורי הפיתוח בתוך האזור עצמו על ידי הטבת תנאי מגוריהם. שניהם נהגו עוד קודם שעלתה ממשלת הליכוד, אולם עם עלייתה זכו לרוח גבית אדירה.

פרויקט "שיקום שכונות" יועד לשכבה המוחלשת ביותר מבין התושבים. הפרויקט - שהוגדר כפרויקט רבי-משרדי במימון ממשלת ישראל ויהדות התפוצות, באמצעות הסוכנות היהודית - אמור היה לטפל בבעיות העומק של בני שכונות המצוקה בתוך שכונותיהם ולהופכם מציבור סביל, שמרגיש מושפל וחסר אונים אל מול ההגמוניה והשלטון, לציבור פעיל ובעל יוזמה (כרמון, 1989). פרויקט "בנה ביתך", לעומת זאת, התמקד באוכלוסייה חזקה יחסית. כבר בנובמבר 1972 כתב המשנה למנכ"ל משרד השיכון לשר השיכון זאב שרף כי מטרת הפרויקט לחזק את זיקתם של בני המקום בעלי האפשרויות לעיירה ולמשוך אליה אוכלוסייה חזקה ממרכז הארץ (יזהר, 2008). שר השיכון אברהם עופר, שכיהן אחרי שרף, ביקש להתמקד במטרה האחרונה: הבאת אוכלוסייה חדשה וחזקה.⁵

מלבד עיירות אחדות במרכז הארץ, ובראשן יבנה, שהצליחו למשוך תושבים מחוץ לעיירה באמצעות הפרויקט ובמסגרת שכונות למורים או לאנשי צבא הקבע (שבהן נבנו בתים אחידים), 83% מתושבי שכונות "בנה ביתך" היו תושבי העיירות הוותיקים. נתון זה התברר בסקר שנערך

5 מתוך ריאיון טלפוני משנת 2012 עם ה' ברנד, אדריכל, כותב המחקר על פרויקט "בנה ביתך" מטעם משרד השיכון.

בתשע עיירות פיתוח ופורסם ב-1982. באותו סקר נמצא גם כי 86% מתושבי שכונות "בנה ביתך" התגוררו קודם לכן בבתים משותפים (ברנד, 1982). מכיון שאת הבתים המשותפים בעיירות בנה משרד השיכון, ברי כי בתיהם הקודמים לא היו אלא דירות שיכון קטנות.

בשנים 1980-1989 נבנו בערים החדשות ובעיירות החדשות 4,284 יחידות דיור במסגרת פרויקט "בנה ביתך" (שר, 2000). קרקעות מדינה שבסמוך להן הופשרו לבנייה, משרד השיכון והמועצות המקומיות הכינו תכניות אב ופיתחו תשתיות, והתושבים עצמם רכשו את זכויות הבנייה במחיר מסובסד. זכויות הבנייה הפכו לזכויות חכירה לדורות או אף לבעלות (בן-עזרא, 1985). את בתיהם בנו התושבים על פי תכנונם האישי, בכספם ובזמנם, ופעמים לאורך זמן ובשלבים, כך שעלויות הבנייה הוזלו ותאמו את יכולותיהם. כלומר לעומת התכנון העירוני והשכונתי שנותר בידי הרשויות והגופים הממלכתיים, הבעלות על האדריכלות ועל ניהול הבנייה הועברה לדיירים. השיפור במעמד של הדיירים-הבונים היה כפול ומכופל: בעלי הבתים בפרויקט "בנה ביתך" שיפרו את מצבם הפיננסי. הם, שידם בקושי השיגה דירה זעירה במטרופולין שבמרכז הארץ, היו בזכות הפרויקט - לבעלי בית פרטי מרווח. המחיר המסובסד של הקרקע ופיתוח השטח הפך אותם לבעלי אמצעים. זאת ועוד, הם, שצרכו אדריכלות שתכננו אחרים - במקרה דנן האדריכלים שעבדו בשביל הממסד - החלו לייצר אדריכלות בעצמם וזכו גם לאוטונומיה התכנונית וגם ליכולת להנכיח את עצמם במרחב באמצעות בתיהם. לעומת מקומם הפיזי-מרחבי הקודם, בשיכונים שבשולי הערים ובשולי המדינה, שהלם את מעמדם השולי ואת הדרתם מהחברה, הם זכו עתה לאוטונומיה ולנראות. אפשר לראות בכך קפיצת מדרגה מדירת שיכון סטנדרטית (שדומות לה נכללו בפרויקט "שיקום שכונות") לבית פרטי מפואר.

היותו של הבית "מפואר" על דעת רוב תושביו וסירובם להיעזר בתכניות סטנדרטיות כלשהן היו שניים מהמאפיינים שעליהם לא היו התושבים מוכנים לוותר, למרות הקשיים הכלכליים שהיו כרוכים בבנייה (ברנד, 1982), ואף שהיו רבים שהסתכנו תקציבית, ובניית ביתם התארכה על פני חמש ואף עשר שנים.⁶ הרצון ליצור עולם שהוא אנטיזה לסטנדרטיזציה החונקת ולדימוי הכושל של הערים והעיירות החדשות, על מבניהן המשוועתים, נתן את אותותיו יותר מכול.

מהבחינה האדריכלית אפשר להגדיר את בתי "בנה ביתך" אנטיזה לדירות שיכון. לעומת השיכון הצנוע, היו בתי "בנה ביתך" מפוארים. לעומת השיכון הצר בממדיו, היו בתי "בנה ביתך" גדולים יחסית. לעומת השיכון החף מחומרים זולת בטון, בלוקים וטיח, היו בתי "בנה ביתך" עתירי חומרי חיפוי: קרמיקה, חרסינה, רעפים, עץ ואבן. לעומת השיכון החד-מפלסי, היו דירות "בנה ביתך" מרובות מפלסים. לעומת השיכון הבנוי בקווים נקיים ועצורים, היו בתי "בנה ביתך" עתירי זוויות, משופעי גגות ומרובי קמרונות. לעומת השיכון האנונימי מטבעו, היו בתי "בנה ביתך" אישיים מאוד, מבקשים להביע ולהחצין את שיש לתושב לומר על עצמו (ראו איור 2). למרות זאת היו הבתים מודרניסטיים מבחינה תפקודית, עדות לתהליך החברות שעברו הדיירים (שר, 2007).

6 מתוך ריאיון טלפוני משנת 2012 עם ר' אבליסון, עובדת היחידה לתכנון ערים משנת 1974; מנהלת מחוז מרכז במשרד השיכון בשנים 2001-2012.

איור 2. שתי חזיתות של בית מטיפוס "בנה ביתך" בבית שאן

האדריכלות כביטוי לתהליכים חברתיים-כלכליים

פרויקט "בנה ביתך" היה חלק מתהליכים כבדי משקל שעברו על החברה ועל המשק בישראל. המעבר מסוציאליזם לניאו-ליברליזם הגיע גם לאדריכלות. בשנות השמונים הופרטה גם הבנייה של משרד השיכון באזורים בעלי ביקוש. במרכז הארץ הוציאה ההפרטה מידי המשרד את השליטה על הבנייה,⁷ ואת הבתים תכננו אדריכלים ששכרו קבלנים פרטיים. הצורך לשווק את הדירות, ובעצם להיות קשובים לצורכי השוק ולטעם הקהל, עמד בבסיסו של השינוי הארגוני. מתכנני

7 מתוך ריאיון משנת 1998 עם א' ניידמן, אדריכלית מחוז הדרום במשרד השיכון.

תכניות השלד ותכניות המתאר אמנם הועסקו ישירות על ידי משרד השיכון, אך את העיצוב האדריכלי עשו אדריכלים מטעם הקבלנים הפרטיים שזכו במכרזי משרד השיכון (משרד השיכון, 1979). לשון אחר, שלא כפרויקט "שיקום שכונות", התכנון נותר בפיקוח הרשויות, ואילו הבנייה והאדריכלות הופרטו.

אותה הפרטה של הבנייה (ולא של התכנון השכונתי) קיימת עד היום. האדריכל המעצב עובד בשביל השוק הפרטי המגולם בדמותו של היום. בשנות השמונים נראו ניצניו של התהליך שכבש את השוק בשנות האלפיים. כיום הבנייה בישראל מופרטת מן המסד ועד הטפחות (כהן ועמיר, 2007; רבינוביץ, 2007). האדריכלים הצעירים, שנולדו לתוך ההפרטה, רואים במצב שבו השוק הפרטי מנציח את האדריכלות מצב טבעי. בשנות השמונים, לעומת זאת, התהליך רק החל ועמו קו השבר: כוחם של האדריכלים כמעצבים את חזוניה של הבנייה הממלכתית צומצם במידה ניכרת. תהליכי ההפרטה החלישו מאוד את השפעתם של האדריכלים כמעצבים הלאומיים, ופרויקט "בנה ביתך" לא היה אלא "הגס שלפני המחנה", כלומר הפרויקט הנחשוני שסימן את הכיוון שאליו תידרדר הפרופסיה.

יצוין כי תהליכים מקבילים אירעו גם בארצות הברית של העידן הניאו-ליברלי. בסוף שנות השבעים, עקב מחסור במימון ציבורי, החלו האדריכלים האמריקאים לזנוח את היעדים החברתיים וביכרו לעבוד עם תאגידים וארגונים גדולים ועם לקוחות מהמעמד הבינוני-גבוה שלהם תכננו, שימרו ושיפצו בתים פרטיים (Blau, 1993). בשנות השמונים התעצמה המגמה: המרחב הציבורי הלך והופרט, והאדריכלות הציבורית הלכה ונעלמה (ג'יימסון, 2008). האדריכלות של הפרברים האמריקאיים ביטאה זאת בקנה המידה האישי: הבית הפרטי גדל, ועיצובו היה לפרוץ ואישי (Knox, 2005). השיח והתיאוריה האדריכליים השתנו בהתאם (Blau, 1993).

רברים בשיח הפרופסיונלי

בישראל לא הופנה הקצף על אוזלת היר ופיחות הכוח של הפרופסיה האדריכלית כלפי התהליך הכולל של תחילת המעבר ממדינת רווחה למדינה מופרטת, אלא כלפי פרויקט "בנה ביתך" בלבד. אותו פאר שנשזר בבתי הפרויקט וקסם כל כך לתושבים היה לצנינים בעיניהם של אדריכלים. לעומת האקדמיה, שכמעט לא הגיבה לפרויקט "בנה ביתך", מתחו האדריכלים ביקורת חריפה על הפרויקט. שיח אדריכלי ער ותוקפני בנושא "בנה ביתך" סער מעל דפי כתבי העת המקצועיים (גלזר, 1985; הרץ, 1985; כרמי, 1984; מנספלד ועמיתים, 1986; קנפו, 1988; קפלן-דורון, 1991; רביר, 1986; שנער, 1984) ובא לידי ביטוי גם בהוראות התכנון השכונתי.

מניתוח כתבי העת עולה שכל המאמרים שנכתבו על אודות פרויקט "בנה ביתך" דנו בפרויקט בכללותו, הביעו עמדה ביקורתית כלפיו ונימתם הייתה שלילית. כל המאמרים על הבתים הפרטיים שאינם חלק מפרויקט "בנה ביתך", לעומתם, נכתבו בנימה אוהדת. כלומר עצם הבחירה לפרסם בית פרטי מסוים נבעה מלכתחילה מתוך עמדה שהוא ראוי לפרסום בשל איכויותיו. יוצא מן הכלל הוא ציטוט יחיד של אבא אלחנני, עורך כתב העת המקצועי תוואי, שכתב את המשפטים הבאים בהקשר של פרויקט "בנה ביתך" (אלחנני, 1984, עמ' 65): "תופעה זו של בליל בתים, רובם מכוערים סתם,

חלקם דוחים בגלל יומרתם המזויפת, וחלקם דוחים בגלל "ייחודם" הצעקני המתעלם תוך זלזול מופגן מהשכנים [...] מוכרת לנו בגרסא חמורה פחות בשכונות העשירים בהרצלייה וסביון, ברמת השרון ובמקומות רבים אחרים". כלומר בתי "בנה ביתך" הם אמנם המכוערים מכולם, אולם גם בתי העשירים אינם חפים מביקורת.

הרובד העיצובי

על פי לרסון (Larson, 1993), הזהות והלגיטימציה של האדריכלות המודרנית מושתתות יותר מכול על עליונות העיצוב. העיצוב הוא הטלוס, סיבת הקיום של הבניין, והוא שהפך את האדריכלות לתחום אקדמי נפרד המובחן מפרופסיות אחרות כמו הנדסה. אין תמה אפוא שהתחום הראשון שבו הגיבו האדריכלים לפרויקט "בנה ביתך" היה העיצוב.

האדריכלים, שהתחנכו על איכויותיו של הסגנון הבינלאומי – סגנון אבסטרקטי, נטול דימויים ועיטורים ופרופסיונלי לעילא – ראו בגודש העיצובי של בתי "בנה ביתך" קיש מוחלט; ראווה מיותרת של בתים גדולים מדי שמוקמו בחצרות קטנות מדי. בסקר שהוזכר לעיל, שהוזמן משרד השיכון מאדריכל הרי ברנד בשנת 1982, נוסחו הבעיות הוויזואליות בחזותו של הפרויקט: גיבוב סגנונות, אי-סדר חזותי וניצול-יתר של המגרש. באותו סקר הוצעו גם דרכים לפתרונן: המלצות בנוגע לממדי המגרשים הרצויים ולמרווחים ביניהם; המלצות בנוגע לממדי הדרכים הרצויים; הנחיות לפתרונות החניה; וכללים מחייבים בנוגע לאלמנטים חיצוניים (ברנד, 1982). הנחיות אלו אומצו על ידי משרד השיכון כהנחיות תכנון (רז, 1984).

כך למשל תיאר קנפו (1985, עמ' 28) את האלמנטים העיצוביים ש"הפכו למאפיינים חיצוניים בולטים" של בתי "בנה ביתך": "שימוש סתמי בקשתות, חלונות מכל הצורות (משולשים, מתומנים, עגולים) זה בצד זה, גגות רבי שיפועים בזווית בלתי אפשרית ובצירוף עליות גג פיקטיביות, צריחים ומגדלים עם כובעים שונים ומשונים". וכן, "הסכנה ש'הסגנון החדש' ייקלט וישפיע על כיוון האדריכלות בארץ הינה ממשית" (קנפו, 1988, עמ' 7). את המשפטים הללו כתב מי שיכהן לימים כיושב ראש אגודת האדריכלים במחוז חיפה והצפון וכעורך עיתון אגודת האדריכלים.

הביקורת הפרופסיונלית על העיצוב הלקטני והרועש של בתי "בנה ביתך" מובנת מן הצד המחקרי. בין קבוצות שיח מתקבע "סדר" הגמוני שהרוברים מצייתים לו בבלי דעת, על אחת כמה וכמה אם הוא משתלב ב"אמיתות" גדולות יותר – תכנוניות או חברתיות (אלפסי, 2000). ביקורת זו מובנת גם בשל הפער הגדול שבין האהדה הפרופסיונלית הרבה לסגנון הבינלאומי ובין הלקטנות החופשית של בתי "בנה ביתך". בד בבד עם הביקורת על בתי "בנה ביתך", בולטת האדרת הסגנון הבינלאומי. היא מופיעה בשיח האדריכלי באותן שנים במילים מפורשות: "התקופה המשמעותית היחידה באדריכלות בתל אביב הינה 'העיר הלבנה'" (הלר וליעד, 1991, עמ' 60). באותו מאמר מסבירים האדריכלים את איכויותיו של בית פרטי שתכננו הם עצמם. הבית, מיותר לומר, לא נבנה במסגרת פרויקט "בנה ביתך". הם כותבים כי "עיצוב הבית מנסה להמשיך מהמקום בו האדריכלות המודרנית נעצרה (הסגנון הבינלאומי – ה"ש וצ"א) [...] אין הוא נתפס לצעקנות הנובורישית של בנייני הראווה הנכבים היום, ואין הוא מתפתה להפעיל בעת ובעונה אחת את כל

הלקסיקון האדריכלי המוכר ואת כל קשת הגוונים שבסולם הצבעים [...] "(שם, עמ' 63). כלומר הבית הטוב הוא בית שסגנונו מושפע מהסגנון הבינלאומי, והוא אנטיטזה לבתי "בנה ביתך". אלה מכונים כאן "בנייני הראווה הנכבדים היום".

הרובד החברתי

ביקורת האדריכלים על בתי "בנה ביתך" אינה מגבילה את עצמה לעיצוב בלבד. מהטקסטים משתקפת תפיסה שיש זיקה ברורה בין הפגמים העיצוביים שבהם לוקים בתי "בנה ביתך" ובין האופי והאישיות של הדיירים, שעיצבו את בתייהם בצלמם ובדמותם. לפי קנפו (1988, עמ' 7), "תרבות קיטש, תפיסה מגלומאנית ורצון להדהים, הפכו לאמות מידה בתכנון בית המגורים". ולפי גרוברמן (1986, עמ' 18):

התופעות השליליות של האדריכלות הישראלית המאופיינות בתופעה הקרויה "בנה ביתך" מקורן במערכת רחבה יותר של ערכים רוחניים וחומריים הרווחים בחברה הישראלית [...] מיקומה של מדינת ישראל בתוך העולם השלישי, עולם בעל ערכי תרבות וחברה הרחוקים משורשיה המערביים של הציונות "כרחוק מזרח ממערב", פשוטו כמשמעו [...] "בנה ביתך" הוא הביטוי האדריכלי לערכי הצריכה והכח של חברה וולגרית ושטחית שסיסמתה: "אכול ושתה היום, כי מחר נמות". ריקנות תרבותית היא הבסיס לפריחת הקיטש והראוותנות [...]

הגדיל לבקר מי שהיה האדריכל הראשי של משרד השיכון בשנים 1974-1979. במאמרו משנת 1984 כתב רם כרמי (עמ' 9):

בעוד שהקמת השיכונים נועדה לדחוף את הדיירים לפעולה משותפת, מופיעה יוזמת "בנה ביתך" כגורם לתחרות ולפרוד [...] הופכת לחלק מהאידיאולוגיה הבורגנית הרואה בתחרות חוק טבע [...] כסף הוא כיסופים - אמור לי מה רכושך, ואומר לך מה משקלך האנושי [...] הממון הופך לתעודת הזיהוי ולאמת הערכית של בני האדם, וחברה יצרנית, הופכת לחברה צרכנית [...] ב"בנה ביתך" מתמסד הקשר שבין הסטאטוס לכסף, והוא הופך לסמל הצלחה, ביטוי לשאיפות האדם ומקומו במרחב האנושי [...] שכונות "בנה ביתך" מאפשרות וגורמות להתכנסות היחיד בתוך עצמו, מבלי שיתערב במהלך החיים החברתיים [...] חוסר התרבות נובע בהרבה מקרים מתפיסה של קיטש [...] הקיטש מאפשר לאדם להעמיד פנים, לכסות ולהסתיר, והתוצאה היא רפיון, תרדמה, ובו בזמן דלדול ערכים [...] בשכונות "בנה ביתך" נמצאת אדריכלות המחפשת תמיד את החדש והחדש שבאופנה [...] המעמד הבינוני החדש, בעל הדעות הבינוניות והרכוש הבינוני [...]

ובמילים אחרות, הבתים המכוערים נובעים ממאפיינים מכוערים של האדם הבונה והמאכלס אותם. לשם השוואה, תגובת האדריכלים לבתים צמודי הקרקע שנבנו ביוזמה פרטית ביישובים

מבוססים הייתה אחרת לחלוטין. גם אלה תוכננו על פי רצונותיהם ושאפוניהם של דייריהם, ויתרה מזאת: בתים רבים אף דומים מאוד במאפייניהם העיצוביים לבתי "בנה ביתך". אותם סימבולים של גג רעפים, אותם חלונות מקושטים, אותם ממדים גדולים מדי יחסית למגרש ואותו שימוש לקטני בחומרי חיפוי וגמר (ראו איור 3). על אף דמיון זה, ההתייחסות לאדריכלות של הבתים הללו חיובית מאוד: "למרות עושרם וגודלם של שני הבתים, הם אינם מפגינים כוחניות [...] התדמית העשירה מופנמת" (בן אהרן, 1994, עמ' 24).

איור 3. שני בתים פרטיים בשכונת היוקרה דניה בחיפה

הביקורת החברתית השזורה בביקורת האסתטית משרטטת תפיסה חברתית ברורה, פשטנית וחד-ממדית המחלקת את החברה הישראלית בחלוקה דיכוטומית למעמדותיה. המעמד המבוסס, על בתיו היפים והצנועים, המורכב בעיקר מיוצאי אירופה-אמריקה המתגוררים במרכז הארץ, מוצג כניגודו של "המעמד הבינוני החדש, בעל הדעות הבינוניות והרכוש הבינוני", על בתיו המכוערים והוולגריים, המורכב בעיקר מיוצאי ארצות האסלאם, תושבי השיכון הציבורי לשעבר שמימשו את פרויקט "בנה ביתך". השיח הזה משתמש בערכים, באתוס ובאידיאולוגיה של תנועת העבודה ההיסטורית, כמו הסתפקות במועט, ערכות הדדיות ויצרנות, כדי לתקוף את הקבוצה החברתית שהעלתה את הליכוד לשלטון והחלישה את כוחן של האליטה הוותיקה ושל התרבות ההגמונית. קבוצה חברתית זו מוצגת כשטחית, ריקנית, חסרת תרבות וערכים, ראוותנית ורפה.

הרובד התרבותי

תמה שחוזרת שוב ושוב בטקסטים הנוגעים לבתי "בנה ביתך" היא הטענה בדבר התנתקות מהמסורת (מסורת בנייה ומסורת תרבותית), זיוף, חיקוי וחוסר אותנטיות של הדיירים. למשל, שנער (1984, עמ' 23) יצא נגד "חוסר תרבות ושורשים" ו"זלזול בכל מסורות בנייה" המאפיינים את בתי "בנה ביתך". הרץ (1985, עמ' 18) העיד כי בכנס איגוד האדריכלים בחיפה "השתוממו על העובדה שאין 'בנייה מסורתית', כאילו שזאת היתה הכוונה". כרמי (1984, עמ' 9) היטיב לבטא עמדה זו:

המעמד הבינוני החדש [...] מנסה לחקות את התרבות הכפרית של איטליה וספרד (התרבויות היחידות שעדיין שרדו, של אנשים הנמצאים בשיווי משקל מופלא בין אדם לאדם ובין אדם לטבע). האם ניתן להעתיק ולהעביר תוכן אותנטי של תרבות מקומית שנבנתה במשך דורות? ואולי זה רק חיפוש מזויף [...] סוג קיטש כוזב, ריק מכל תוכן המחופש כדקורציה קרטון בסרט קולנוע הוליבורי ללא אחיזה במציאות. התוצאה היא "אדריכלות לירית" בעלת נטייה להתפייה ולמצוא חן.

מהי אותה מסורת ומהם אותם שורשים שאליהם יש לחזור כדי להיחשב "אותנטיים"? גרוברמן (1986, עמ' 20) רמז על חיזוק הקשר לתרבות הערבית המקומית ועל שילובה בחזון הציוני-המערבי (ראו גם איור 4):

תשתית תרבותית, רקמה אורבנית, ערכי רוח וחומר שצמחו מהמקום הזה לאורך ההיסטוריה. מתוך הצגת הקיים כאן כ'אוייב' וכ'נחות' והריסתו השיטתית, אנחנו מחסלים במו ידינו את הסיכוי לקשור את חזוננו המיואב למקום הזה ולהיסטוריה שלו לאורך זמן [...] נצליח ליצור לקראת המאה העשרים ואחת תרבות מקורית היונקת מערכי הקדמה החברתית והטכנולוגית המערבית, והמתבשמת מהאיכויות השורשיות והאותנטיות של המקום ויושבי.

חיזוק לכך אפשר לקרוא במשפט המתרפק על איכויות בית פרטי ביישוב היוקרתי סביון: "עומק המעבר [...] מאפשר 'שהות מה' בין חלל לחלל, בין פונקציה לפונקציה, כפי שהיה נהוג בבניית הבתים הערביים בתחילת המאה" (נופר וקרול, 1998, עמ' 48).

איור 4. בית ערבי "אוטנטי" למגורים בכפר ליפחא, מבואות ירושלים

בצד חיפוש המקומי הנובע מפני הארץ – אם בבנייה הערבית ואם בבנייה הים תיכונית (בן אהרן, 1996; וינטר ווינטר, 1990; לוי, 1992) – זכה גם הסגנון הבינלאומי למקום של כבוד. הסגנון הבינלאומי, המזוהה עם האליטה הישנה בעתות הקונצנוס, היה לחזות הטוב והיפה ונתפס אף הוא כ"אוטנטי" בזכות מה שנראה כהתאמתו המושלמת לתרבות, לחזון ולאידיאולוגיה שהתפתחו בתקופת היישוב והפכו להגמוניים לאחר כינון המדינה.

הביטוי הבולט ביותר של הרצון "לחזור לסדר התרבותי הנכון" מובע ללא מילים, אלא באמצעות שרטוטים. בשנת 1986 הכריזה אגודת האינג'ינרים והאדריכלים בישראל על תחרות רעיונית שנועדה להתמודד עם בניית "בנה ביתך". בפרויקט רעיוני שהגיש לתחרות משרד האדריכלים מנספלד הותוו הנחיות תכנוניות שמטרתן לרסן את ההשתוללות העיצובית של הפרויקט (מנספלד ועמיתים, 1986). ההצעה נסכה בעיקר על שני טיפוסים דירות שהאדריכלים תכננו לדיירי הפרויקט, אף שהתכנון העצמי עמד ביסוד פרויקט "בנה ביתך" והיה סוד הצלחתו בעיני דייריו. שלא במפתיע, הבתים שתכננו האדריכלים תאמו את הסגנון הבינלאומי: בתים ישרי קו וישרי זווית, של קומה עד שתיים, המבוססים על מסות ריבועיות פשוטות.

הקריאה התרבותית העולה מן השיח – השיח המילולי ושאינו מילולי – מלמדת כי האדריכלים לא ראו עומק תרבותי בבתי "בנה ביתך" (וגם לא בדייריהם). את העומק הם ראו בתרבויות קדם-מודרניסטיות מקומיות (ערביות וים תיכוניות) או בתרבות המודרניסטית, היא תרבותה של האליטה. בעוד שזיהוי התרבות המודרניסטית כתרבות ה"נכונה" מובן, עולה תמיהה מסוימת באשר לזיהוי התרבויות הילידיות, הערביות והים תיכוניות, כתרבויות "נכונות". ככלות הכול, מרבית מאכלסי

פרויקט "בנה ביתך" היגרו מארצות האסלאם או נולדו להורים יוצאי ארצות האסלאם. זהותם המקורית נשללה על הסף עם הגירתם ארצה בלהט "כור ההיתוך", ובכלל זה דפוסי המגורים שלהם. לפיכך נשאלת השאלה: כיצד אפשר להסביר את הערגה העכשווית לתרבות "המתבשמת מהאיכויות השורשיות והאותנטיות של המקום ויושביו"?

אנו מציעים לפרש ערגה זו של האדריכלים אל הבנייה הערבית כחלק מהניסיון לייצר "מקומיות". המקומיות נחוצה למדינת הלאום המודרנית לשם הבניה של הלאום, של האזרחים ושל זהותם המובחנת (Appadurai, 1996). המקומיות והמקומות הילידים, שהאדריכלים מציגים אותם כטבעיים, הרמוניים ואותנטיים, מיוצרים באמצעות פרקטיקות מטפוריות הכובלות אנשים וזהות למקום וממשיגות את היחסים ביניהם כטבעיים (לביא וסוידנברג, 1995; Appadurai, 1996; Gupta & Ferguson, 1992; Malkki, 1992). מתחת לפני השטח הבניית המקומיות כרוכה פעמים רבות ביחסי כוח בלתי שוויוניים (Ferguson, 1997) ובמערכת יחסים שאינה משרתת דווקא את ה"מקומיים" (Hastrup & Olwig, 1997).

בד בבד עם התפיסה שרווחה בזרם המרכזי בתנועה הציונית, שהמהגרים מארצות האסלאם נגאלו מסביבה לבנטינית ופרימיטיבית על ידי הציונות האירופית, שהובילה אותם לחברה מערבית, דמוקרטית והומנית (Shohat, 1988), התקיימה תפיסה מורכבת כלפי "המקומיים הילידים". את שורשי הערגה לילידיות הערבית המקומית אפשר לראות כבר בראשית המפגש של המהגרים היהודים מאירופה עם הערבים המקומיים. לפי אייל (2005), המזרח היה מראה שבאמצעותה יכול היה היהודי החדש לשכנע את עצמו בזכותו על הארץ ובכך שהמרד בתרבות היהודית הגלותית אפשר לו לגלות את תמצית זהותו העברית החדשה. בהקשר האדריכלי מראה יעקובי (2007) כיצד כבר בשנות השלושים התייחס הדיון האדריכלי באופן דו-ערכי לנוף המקומי הפלסטיני-המזרחי "וראה בו מחד גיסא אובייקט 'אותנטי' מעורר השראה ומאידך גיסא מסמן של פיגור" (שם, עמ' 180). הזיקה לתרבות המקומית הפלסטינית התאפיינה "בגילויים של משיכה ודחייה, ניכוס והרס, חיקוי והתעלמות" (שפירא, 2007, עמ' 214).

אפשר לסכם אפוא כי בביקורתם על פרויקט "בנה ביתך" הוסיפו האדריכלים ופיתחו את מסורת ייצור המקומיות, החיונית לעיצוב הזהות הלאומית ה"שורשית" ולהבניית הלאום. באמצעות שימוש ברטוריקה שאפשר לראות בה "פונדמנטליזם תרבותי" (Stolcke, 1995) - שהכשירה סוג מסוים של תרבות שהוגדרה אותנטית והדירה סוג אחר (Peters, 1997) - מיקמו האדריכלים את עצמם כאירופאים מודרניסטים וגם כחלוצים בוני הלאומיות. בוני "בנה ביתך", מיותר לומר, לא נכללו בקטגוריה זו.

רובד הכוח הפרופסיונלי

ניתוח השיח מעלה כי במסווה של טיעונים אסתטיים, הנובעים מתוך הפרופסיונליות האדריכלית, ביקרו האדריכלים לא רק את האסתטיקה ואת הסגנון האדריכלי, אלא גם ובעיקר את החברה ואת התרבות של האנשים אשר הנכיהו את עצמם באמצעות בתייהם. אנשי המקצוע שהגיבו לפרויקט, והשתייכו רובם לאליטה הוותיקה, חרדו לנוכח מה שנתפס בעיניהם כשינוי ביחסי הכוחות בין קבוצות בחברה וכשינוי ערכים יסודי, והם השתמשו במקור הלגיטימיות שלהם - בידע המקצועי -

כדי להביע את מורת רוחם מתהליכים חברתיים ותרבותיים עמוקים המאיימים על שליטת קבוצתם החברתית במוקדי הכוח (יפתחאל, 2006).

אולם האם זוהי כל התמונה? בשולי השיח אפשר למצוא גם את המשפט הבא: "קמה השתוללות בנייה אשר ברובה לא תוכננה על ידי אדריכלים [...] אם לא תבוא תגובה מיידית ונחרצת מצד ציבור האדריכלים ומוסדותיו לא ירחק היום בו הרחוב יצור אדריכלות והאדריכלים ישרטטו אותה עבורו" (קנפו, 1985, עמ' 28). לדברי קנפו, השיטה מאפשרת את הגרוע מכול: האדריכל יהא לשרטט הטכני של הלקוח ללא שום יכולת להביע את עצמו מקצועית.

במילים אחרות, קנפו חשף מוטיבציה נוספת לניגוח הפרויקט: מוטיבציה כלכלית פרופסיונלית. רבים מבעלי הבתים בפרויקט "בנה ביתך" העסיקו הנדסאים או אדריכלים נחותים מקצועית, שבעקבות הניסיון שצברו בפרויקט התחרו בשוק העבודה האדריכלי. הנדסאים ואדריכלים אלו קיפחו את פרנסתם של האדריכלים המבוססים יותר. חולשה זו נוספה על חולשתם של האדריכלים בכלל, שנבעה מהמהפך השלטוני ומהמעבר לכלכלת שוק חופשי. בעקבות הפרטת המשק, והפרטת שוק הבנייה בכלל זה, הועסקו האדריכלים עכשיו על ידי היוזמים שזכו בפרויקטי הבנייה הממשלתיים ולא ישירות על ידי משרדי הממשלה שהזמינו את הפרויקט.

לפי הסבר כלכלי-מטריאליסטי אפשרי, ניגוח השיטה הממשלתית היה קשה מדי ואולי גם לא משתלם בטווח הרחוק, ואילו ניגוח פרויקט "בנה ביתך" היה קל יותר וישיר יותר. לא מול הממשלה נלחמו האדריכלים על פרנסתם, אלא מול בעלי מקצוע נחותים שגזלו את פרנסתם באופן הישיר ביותר. לפיכך הבתים שהזמינו בני המעמד הבינוני-גבוה שתכננו אדריכלים מן המילייה המקצועי היו "יפים ותרבותיים", ואילו הבתים שתכננו האדריכלים הנחותים וההנדסאים היו כעורים ונטולי תרבות.

ההסבר הכלכלי-מטריאליסטי לביקורת האדריכלים הוא הסבר מקובל לפי התיאוריות על הפרופסיות שהובאו בתחילת המאמר. לפי תיאוריות אלו, אפשר לצפות שהאדריכלים יבקשו לשמור על המונופול שלהם (שעורער בעקבות כניסת הנדסאים לשוק), על האוטונומיה שלהם (שנשחקה בשל ההעסקה על ידי יוזם פרטי) ועל האינטרס הכלכלי שלהם (שנפגע בשל התחרות בשוק חופשי ובשל הפגיעה במונופול ובאוטונומיה). זאת ועוד, אפשר לצפות שהאדריכלים הבכירים יבקשו להגן על האינטרסים הכלכליים שלהם ועל מעמדם מפני מתחריהם הזוטרים. לפי אותן תיאוריות, אפשר היה לצפות שהאדריכלים יפעלו בדרך היעילה ביותר להגן על האינטרסים הפרופסיונליים שלהם, ובראשם האינטרס הכלכלי.

דיון מסכם: מאבק על ההגמוניה המתערערת ואובדן הכוח הפרופסיונלי

ניתוח השיח הפרופסיונלי של האדריכלים בנוגע לפרויקט "בנה ביתך" אפשר לנו לעמוד על ארבעה סוגי ביקורת: ביקורת אסתטית-פרופסיונלית שעמדה בחזית השיח וביקורות חברתיות ותרבותיות שעמדו מאחור. בשולי השיח נחבאה ביקורת מטריאליסטית שלאורה אפשר לפרש

את כל השיח לעיל פירוש פשוט למדי: הפרופסיה, המרגישה מאוימת באשר לכוחה ולפרנסתה, משתמשת בכלים הפרופסיונליים הלגיטימיים שלה כדי להילחם על מעמדה. האומנם? בחינה של סוגי שיח אדריכליים מעלה כי האמת אינה כה פשוטה. בדיונים פנימיים בפרויקטים אדריכליים מתעכבים האדריכלים על מגוון סוגיות מקצועיות, כגון מערכת היחסים בין הבנוי לפנוי, ציריות, סימטריה, קווי מבט, תחושות חלליות שמוקנות לצרכנים, מערכת יחסי הגומלין בין הפרויקט המתוכנן לסביבתו, שימוש בתקדימים אדריכליים, היררכיה של מעברים, היררכיה של חללים, גבולות, נקודות ציון ייחודיות, דימויים, התאמת הצורה לפונקציה, הקשרים בין הפרט למכלול וכן הלאה (Anderson et al., 1980). כל התכנים הללו לא עלו לדיון בשיח הער והרגשי על אודות פרויקט "בנה ביתך". לא נוצר "דיאלקט או ניב של שפת הדיבור הכללית" (אלפסי, 2000, עמ' 32) בנוגע למשמעויות הפנימיות המאפיינות שיח של העוסקים באותו עניין מקצועי. אדרבה, התכנים המקצועיים לכאורה שעלו לדיון היו אסתטיים בלבד. תכנים שיכול לכתוב כל הדיוט ולהבין כל הדיוט. כלומר הדיון לא כוון פנימה, אל שורות המקצוע, אלא בעיקר החוצה, אל הקהל הרחב. הפרופסיה האדריכלית ביקשה להשפיע - באמצעות שיח פנימי כביכול - על תהליכים חברתיים ותרבותיים גדולים, ולא להתדיין בינה לבין עצמה. יעקובי (2005), בהסתמך על סקולון (Scollon, 1998), טען כי השיח, כמו בתיאטרון, מתרחש בין השחקנים לבין עצמם אך מיועד לקהל. בפרפרזה על כך נוכל לומר כי השיח האדריכלי התרחש בין השחקנים ובין הקהל, ולא בין השחקנים לבין עצמם.

האם הפרופסיה ביקשה "להחזיר את הסדר המקצועי" ולהיטיב את מעמדה אל מול הממשלה המפריטה? ללא ספק עמדה מאחורי האדריכלים גם מוטיבציה כלכלית, אולם אילו לכך היו מכוונים האדריכלים, היה השיח ממוקד יותר במנגנון ההפרטה ובמגעים מול הממשלה. הביקורת החברתית והתרבותית המשתלחת מכוונת את מסקנות הניתוח לכיוון אחר: הפרופסיה נלחמה את מלחמתה של האליטה הישנה שכוחה התערער. האדריכלות הייתה רק הסימן החיצוני.

כזכור מהמבוא למאמר, פרופסיות מאופיינות בידע ייחודי, בכוח וביוקרה המקנים להן מונופול בתחומי עיסוקן ורמת אוטונומיה גבוהה יחסית לעיסוקים מקצועיים אחרים. כזכור, יש דעות שונות בנוגע למהות הזיקות והקשרים שבין הפרופסיות ובין השלטון, שאותן מיינו לארבע גישות עיקריות: 1. הפרופסיה העצמאית; 2. הפרופסיה המקיימת תלות הדדית עם השלטון; 3. הפרופסיה המאוימת על ידי השלטון; 4. הפרופסיה כבעלת יחסים מורכבים עם השלטון. כמו שהסברנו, בתהליך ההגמוני חברי הפרופסיה משמשים פעמים רבות כאינטלקטואלים אורגניים, המשרתים מעמד חברתי מסוים או קבוצה חברתית מסוימת, או כאינטלקטואלים מסורתיים, המשרתים את השלטון למרות ניתוקם לכאורה מהמוסדות השלטוניים.

בעקבות התיאוריות הללו מצאנו כי בשלושת העשורים הראשונים למדינה, במצב ההגמוני שכונו בישראל עם קום המדינה (Kimmerling, 2001), קיימה הפרופסיה האדריכלית יחסי גומלין קרובים ותלות הדדית עם השלטון ועם מוסדות המדינה ונוצרו ביניהם קשרים סימביוטיים (הגישה התיאורטית השנייה). האדריכלים השתייכו למעמד הדומיננטי-ההגמוני, הודוה עם ערכיו, קידמו את מטרותיו, זכו להכרה ולתגמול ושימשו כאינטלקטואלים מסורתיים. השיח הפרופסיונלי שלהם כוון

לתוך שורות המקצוע, אך נכללו בו, בלי משים, הערכים המקובלים על ההגמוניה ועל השלטון. בשנת 1977, עם שקיעת ההגמוניה (Kimmerling, 2001) או עם שינוי צורתה (פילק, 2006), התרופף הקשר הסימביוטי שבין הפרופסיה למדינה. השלטון החדש נקט מדיניות שפירושה היה איום על המונופול ועל האוטונומיה של הפרופסיה ואף פגיעה ממשית בהם, כמו שמציינת הגישה התיאורטית השלישית. לאחר התערערות ההגמוניה של תנועת העבודה, ולנוכח האיום על המעמד הפרופסיונלי-כלכלי של האדריכלים ועל המעמד החברתי-תרבותי של הקבוצה החברתית שאליה השתייכו, בחרו האדריכלים לנטוש את העמדה של האינטלקטואלים המסורתיים. הם אמנם השתמשו עדיין בשיח מקצועי לכאורה, אך כמו שהראינו, הטענות היו בעיקרם חברתיים ותרבותיים. כלומר בעת משבר התייצבו האדריכלים כאינטלקטואלים אורגניים לצד הקבוצה החברתית שהייתה עד לא מכבר דומיננטית ואיבדה מכוחה.

על פי התיאוריות על פרופסיונליזם, אפשר היה לצפות שאנשי הפרופסיה ינסו לשמר את המעמד, את הכוח ואת המוניטין שלהם כאשר הם מרגישים שמעמדם מאיום. אפשר היה לצפות שהם ישתמשו בידע המקצועי שלהם להגן על סמכותם בשדה המומחיות שלהם. ואולם, מצאנו שכאשר ההגמוניה מאוימת, אנשי הפרופסיה - שקשורים למעמד השליט או לקבוצה החברתית הדומיננטית ורבים מהם אף משתייכים אליהם - מנסים להגן על הסדר ההגמוני הישן, ובתוך כך מוותרים (כנראה שלא מדעת) על הידע ועל הכלים הפרופסיונליים שלהם, המקנים להם את המעמד ואת הכוח הפרופסיונלי הייחודיים להם.

אנו טוענים כי ההתגייסות מרצון של אנשי הפרופסיה להגנת הסדר החברתי הישן, שאופיינית לתהליכים הגמוניים, דווקא החלישה את הכוח, את האוטונומיה ואת המעמד של אנשי הפרופסיה. במצב של התערערות ההגמוניה, היאחזות בעמדה מוצהרת של אינטלקטואלים מסורתיים - מקצועיים, ניטרלים ולא תלויים בשלטון - הייתה עשויה לסייע לשמר את כוחה של הפרופסיה. ואולם, האדריכלים העדיפו להתייצב כאינטלקטואלים אורגניים לצד הקבוצה החברתית שאיבדה מכוחה, ובתוך כך לזנוח את השיח הפרופסיונלי. בטווח הארוך אסטרטגיה זו פוגעת במעמדם החברתי של אנשי הפרופסיה, ובכלל זה ביוקרתם ובאמון הציבור בהם. יתרה מכך, ייתכן שגם בטווח המיידי לא עשו אנשי הפרופסיה שימוש יעיל בכוחם הפוטנציאלי כדי להגן על המבנה החברתי ההגמוני הישן ועל התרבות השלטת.

אפילוג

כדור לאחר שיח האדריכלים המתואר במאמר, ב-17 במאי 2012, נערך כנס "עמותת האדריכלים" בסימן "מגורים-מגורים-מגורים", פועל יוצא של מחאת קיץ 2011. המחאה, שהחלה באוהל יחיד בשדרות רוטשילד בתל אביב כקריאת תיגר על יוקר הדיור בעיר, הלכה והתחדדה, הלכה ושינתה את פניה. בחלוף השבועות ועם התפשטות המחאה הובן כי מגורים הוגנים אינם אלא קצה הקרחון של קריאה רחבה יותר נגד תהליך הניאור-

ליברליזציה שהחל במדינה בשלהי שנות השבעים והלך ותפח לממדים מבהילים בעשורים שלאחר מכן. ויתור המדינה על נכסיה ועל אחריותה כלפי אזרחיה, והותרת כוחות השוק כאחראים הכמעט בלעדיים להתנהלות המשק, שחקו גם את שכבות הביניים שהיו ליבת המחאה.

הקשר בין ניאול-ליברליזם ובין אדריכלות הובע גם במאמר זה. נבחנה בו תגובת האדריכלים לדחיקתם כתולדה משינוי במצב ההגמוני ומהתחלת הסגידה לניאול-ליברליזם בשלהי שנות השבעים ובשנות השמונים. מאז השתלבו האדריכלים היטב בבנייה הפרטית. הם מתכננים בתים פרטיים ומגדלי מגורים ליזמים פרטיים; הם מתכננים גם את בתי המגורים לקבלנים הקטנים שמקושרים למשרד השיכון. ככלות הכול, שוק ציבורי כמעט אין.

השיח בכנס האדריכלים היה מעורפל. ובכל זאת, בין הרצאה על פתרונות מגורים יצירתיים להרצאה על משך הזמן לאישור תכניות בוועדות המחוזיות נשמעה קריאה נגד בניית המגדלים של השוק הפרטי. ארבע הרצאות עסקו בכך. הניתוח היה פרופסיונלי ונגע להיעדר העירוניות במתחמי המגורים הללו ולקיומם לאורך זמן. לא התקיים שיח רדוד הפונה החוצה, תחת אצטלה אסתטית של יפה/לא יפה. היה מסר: ההפרטה עברה את הגבול; היא פוגעת במרחבים הציבוריים; אדריכלות ההפרטה הומוגנית וסופה שתהא כבייה לדורות. המסר הופנה למדינה שמתירה ליזמים גדולים לבנות מגדלי מגורים, ואלו אכן בונים אותם, מוכרים אותם ובורחים מהזירה בלי לקבל אחריות על איכות החלל הציבורי ועל תחזוקת המבנים ברבות השנים.

קשה היה שלא לחשוב על ההבדלים שבין השיח בכנס בשנת 2012 ובין השיח האדריכלי על "בנה ביתך" בשנות השמונים. השיח על "בנה ביתך" היה רובו לא מקצועי, אסתטי, רדוד, כוון החוצה ונבע מהרצון לשמר את כוחה של הקבוצה החברתית השלטת במסגרת הסדר ההגמוני הישן. בשיח הזה הוזכרה ההתנגדות למדיניות ההפרטה רק בהקשר של בתי "בנה ביתך" ולא בהקשר של הבתים הפרטיים בשכונות המבוססות במרכז הארץ. השיח בכנס ב-2012, לעומת זאת, שיקף שיח פרופסיונלי שבמרכזו ערכים אינהרנטיים לפרופסיה, והוא כוון פנימה כשם שהוא ניהל דיאלוג עם השיח הציבורי-הביקורתי הרחב. ניצני ההתנגדות למדיניות ההפרטה של השלטון מתקיימים, מתברר, גם כאשר ההפרטה אינה פוגעת בהכנסות האדריכלים המתכננים מגדלי יוקרה.

נכון לשנת 2013 יחסי הפרופסיה עם השלטון אינם הומוגניים כבעבר, כי אם מורכבים ורבי-פנים, כמו שעולה מהגישה התיאורטית הרביעית. כך גם האדריכלים: יותר משלושה עשורים לאחר ירידת ההגמוניה של תנועת העבודה, האדריכלים שוב אינם אינטלקטואלים מסורתיים כבשלושת העשורים הראשונים למדינה, או אינטלקטואלים אורגניים המתייצבים להגנת מי שהיו בעלי הכוח כבשנות השמונים. יש בהם אינטלקטואלים שאינם נמנעים מלמתוח ביקורת על המדיניות הניאול-ליברלית הדומיננטית של הממשלה, בלי לזנוח את השיח הפרופסיונלי שהם החזירו לקדמת הבמה.

מקורות

- אייל, ג' (2005). הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- אלחנני, א' (1984). על סיור נוגה ביהודה ושומרון. תוא', 22, 64-65.
- אלפסי, נ' (2000). תכנון ערים: בין רטוריקה לפרקטיקה. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
- בן אהרן, ר' (1994). מושאי ההתייחסות הדוממים של קיסריה: האבן, האור ותעלת המים. אדריכלות ישראלית, 20, 22-31.
- (1996). אין אקלים ים תיכוני, אין תרבות ים תיכונית ולכן לא יכולה להיווצר אדריכלות ים תיכונית. אדריכלות ישראלית, 26, 12-33.
- בן-עזרא, א' (1985). בנה ביתך: שיטת בינוי ישראלית. מבנים, 40, 22.
- בצר, א' (1984). בתי דירות בתל-אביב בשנות השלושים: התפתחות, תכנון ועיצוב. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר במדעים בארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, מ.ט.ל.
- ברנד, ה' (1982). בדיקת מפעל בנה ביתך, דו"ח מסכם. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון, אגף הפרוגרמות, היחידה לתכנון ערים.
- גור, י' (1992). תפיסות בשיכון הציבורי בארץ (שנות התהוות 1920-1948). חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור במדעים בארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, מ.ט.ל.
- ג'יימסון, פ' (2008). פוסטמודרניזם או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר. תל אביב: רסלינג.
- גלזר, ג' (1985). "בנה ביתך" היום - "הבית הישראלי" מחר. מבנים, 40, 50.
- גרוברמן, ש' (1986). אדריכלות וחברה בישראל. מבנים, 47, 18, 20.
- הורביץ, ד' וליסק, מ' (1990). מצוקות באוטופיה - ישראל: חברה בעומס יתר. תל אביב: עם עובד.
- היל, מ' וכרמון, ג' (1979). שיקום שכונות מצוקה בישראל ומניעת התהוותן. חיפה: מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע ובטכנולוגיה, הטכניון, מ.ט.ל.
- הלמ"ס (1965). שנתון סטטיסטי לישראל 16. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלר, ג' וליעד, ד' (1991). בית פרטי ת"א. ארכיטקטורה, 60-63.
- הרץ, ר' (1985). בנה ביתך: תופעה חברתית? מבנים, 35, 18.
- וינטר, י' ווינטר, א' (1990). בית דו משפחתי ברחוב האצ"ל הרצליה פיתוח. ארכיטקטורה, 50-51.
- חבר, ח', שנהב, י' ומוצפי-האלר, פ' (עורכים) (2002). מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- חזני, מ' (1971). אנטומיה של קהילה: מחקר באקולוגיה אנושית של העיירה אור יהודה. חיבור

- לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר מגיסטר למדעים בלימודי העיר והאזור, הטכניון, מ.ט.ל.
- חזני, מ' ואילן, י' (1970). חלל מגורים אפקטיבי וחלל מגורים לכאורה: החלל האינטרא-דורמלי. חיפה: הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון, מ.ט.ל.
- יונה, י' (2005). בזכות ההבדל: הפרויקט הרב-תרבותי בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- יזהר, ד' (2008). פרויקט 'בנה ביתך': המרחב הבנוי בנקודת שינוי חברתית תרבותית ומקצועית. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר מגיסטר למדעים בארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, מ.ט.ל.
- יעקובי, ח' (2005). מילים ומקום: המקרה של העיר לוד. בתוך ר' קלוש וט' חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף (עמ' 79-105). תל אביב: רסלינג.
- (2007). מכונת המגורים המזרחית. בתוך ש' כהן וט' עמיר (עורכות), צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל (עמ' 176-193). תל אביב: חרגול ועם עובד.
- יפתחאל, א' (2006). סדקים באוטופיה: על "צידו האפל" של התכנון. בלוק, 3, 91-78.
- יפתחאל, א' וקרר, א' (2000). על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי. תיאוריה וביקורת, 16, 67-100.
- כהן, ש' ועמיר, ט' (2007). ממקלט ציבורי לממ"ד: הפרטת ההגנה האזרחית. בתוך ש' כהן וט' עמיר (עורכות), צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל (עמ' 127-143). תל אביב: חרגול ועם עובד.
- כרמון, נ' (1989). שיקום שכונות בישראל: הערכת תוצאות. חיפה: מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע וטכנולוגיה, הטכניון, מ.ט.ל.
- כרמי, ר' (1984). צמוד צמוד בחלל שבין שייכון ובנה ביתך. א.א., 6, 6-13.
- לביא, ס' וסוידנברג, ט' (1995). בין ובתוך גבולות התרבות. תיאוריה וביקורת, 7, 67-86.
- לוי, א' (1992). פסלת מפסלת לה בית. בניין ודיור, 24, 13-22.
- לקלאו, א' ומוף, ש' (2004). הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית: לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית. תל אביב: רסלינג.
- מנספלד, א', מנספלד, מ', קהת, ח', מנספלד, י' אדריכלים בשיתוף טרויים, א' מהנדס, חברת איזורסט, הורביץ את בוך מהנדסים (1986). תחרות רעיונית בנושא 'בנה ביתך' - פרס ראשון. מבנים, 42, 35-42.
- משרד השיכון (1979). הנחיות לעבודות תכנון 2.2: התווית עקרונות בינוי לאתרים ומבנים. ירושלים: האגף לתכנון והנדסה, משרד הבינוי והשיכון.
- נופר, ד' וקרול, ל' (1998). בית פרטי, סביון. ארכיטקטורה, 103, 48-51.
- סגל, י' (1967). הבנייה בכפרים הערביים בגליל והתפתחותה. חיפה וירושלים: מדינת ישראל, משרד הפנים, המחלקה למיעוטים בשיתוף עם הטכניון, מ.ט.ל.
- סמוחה, ס' (1993). שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל. בתוך א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמ' 172-202). תל אביב: ברירות.

- סמוק, נ' (1994). בתים מן החול: אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל-אביב. תל אביב: קרן תל אביב לפיתוח ומשרד הביטחון.
- פילק, ד' (2006). פופוליזם והגמוניה בישראל. תל אביב: רסלינג.
- פלד, י' ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי: דינמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- קימרלינג, ב' (1999). מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951). סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 167-208.
- קלוש, ר' וחתוקה, ט' (2005). אדריכלות והסביבה הבנויה: סדר יום. בתוך ר' קלוש וט' חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף (עמ' 9-25). תל אביב: רסלינג.
- קנפו, ד' (1985). בנייה למגורים: אדריכלות מקורית או קיטש? מבנים, 28, 36.
- (1988). בנה ביתך: אדריכלות או קיטש? אדריכלות ישראלית, 2, 7.
- קפלן-דורון, ע' (1991). אילוף (הבנייה) הסוררת. בניין ודיור, 21, 165-168.
- רביד, מ' (1986). הרהורים אדריכליים על נושא בנה ביתך. כבנייה, 52, 12-18.
- רבינוביץ, ד' (2007). דירה פרטית, בית משותף, מרחב ציבורי: יחידת המגורים הישראלית בין ד' אמות לנחלת הכלל. בתוך ש' כהן וט' עמיר (עורכות), צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל (עמ' 144-163). תל אביב: חרגול ועם עובד.
- רוז, ד' (1984). מחשבות מאחורי הנחיות התכנון. א.א., 6, 34-35.
- רם, א' (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'זורלד בתל-אביב, ג'האד בירושלים. תל אביב: רסלינג.
- שדר, ה' (2000). השפעת משרד הבינוי והשיכון על התפתחותה האורבנית של באר-שבע 1948-1999. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הטכניון, מ.ט.ל.
- (2007). על בית ועל בעל הבית. בתוך ש' כהן וט' עמיר (עורכות), צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל (עמ' 27-43). תל אביב: חרגול ועם עובד.
- שנער, ע' (1984). מראש פינה עד יבנה (מאה שנה של בנה ביתך בארץ). א.א., 6, 21-23.
- שפירא, י' (2007). דינמיקה של סתירות: מגורים בעין כרם בין מודעות להדחקה. בתוך ש' כהן וט' עמיר (עורכות), צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל (עמ' 212-228). תל אביב: חרגול ועם עובד.
- Abbott, A. (1988). *The system of professions: An essay on the division of expert labor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Anderson, S., Eisenman, P. D., Donlynn, L., Hejduk, J., Krier, L., Pelli, C., Stern, R., Soltan, J., & Tigerman, S. (1980). Beyond the modern movement: A conference held at Harvard University, November 5, 1977. *Harvard Architecture Review*, 1, 190-217.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Beck, U. (1998). *Democracy without enemies*. Cambridge: Polity Press.
- Ben-Bassat, A. (2002). The obstacle course to a market economy in Israel. in A. Ben-Bassat (ed.), *The Israeli economy, 1985-1998: From government intervention to market economics* (pp. 1-60). Cambridge, MA: MIT Press.
- Blau, J. R. (1993). What buildings mean and architects say: Economy and theory of architecture at a moment of crisis. *Current Research on Occupations and Professions*, 8, 77-99.
- Bourdieu, P. (1993). *The field of cultural production: Essays on art and literature*. Cambridge: Polity Press.
- Brain, D. (1989). Discipline & style: The Ecole des Beaux-Arts and the social production of an American architecture. *Theory and Society*, 18(6), 807-868.
- (1991). Practical knowledge and occupational control: The professionalization of architecture in the United States. *Sociological Forum*, 6(2), 239-268.
- Dent, M. (2003). *Remodelling hospitals and health professions in Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Dingwall, R. (2008). *Essays on professions*. Aldershot: Ashgate.
- Evetts, J. (2003). The sociological analysis of professionalism: Occupational change in the modern world. *International Sociology*, 18(2), 395-415.
- (2011). A new professionalism? Challenges and opportunities. *Current Sociology*, 59(4), 406-422.
- Fairclough, N. & Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. in T. A. van Dijk (ed.), *Discourse as social interaction: A multidisciplinary introduction* (pp. 258-284). London: Sage.
- Ferguson, J. (1997). Paradoxes of sovereignty and independence: "Real" and "pseudo" nation-states and the depoliticization of poverty. in K. F. Olwig & K. Hastrup (eds.), *Siting culture: The shifting anthropological object* (pp.123-141). London and New York: Routledge.
- Filc, D. (2006). Physicians as 'organic intellectuals': A contribution to the stratification versus deprofessionalization debate. *Acta Sociologica*, 49(3), 273-285.
- Freidson, E. (1970). *Profession of medicine: A study of the sociology of applied knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- (1973). Professions and the occupational principle. in E. Freidson (ed.), *The professions and their prospects* (pp. 19-38). Beverly Hills: Sage.
- (1986). *Professional powers: A study of the institutionalization of formal knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.

- (2001). *Professionalism: The third logic*. London: Polity Press.
- Gieryn, T. F. (2000). A Space for place in sociology. *Annual Review of Sociology*, 26, 463-496.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*. New York: International Publishers.
- Gupta, A. & Ferguson, J. (1992). Beyond "culture": Space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology*, 7(1), 6-23.
- Harrison, S. (2009). Co-optation, commodification and the medical model: Governing UK medicine since 1991. *Public Administration*, 87(2), 184-197.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- (2006). *Spaces of global capitalism: Towards a theory of uneven geographical development*. London: Verso.
- Hastrup, K. & Olwig, K. F. (1997). Introduction. in K. F. Olwig & K. Hastrup (eds.), *Siting culture: The shifting anthropological object* (pp. 1-14). London and New York: Routledge.
- Jones, P. R. (2006). The sociology of architecture and the politics of building: The discursive construction of Ground Zero. *Sociology*, 40(3), 549-565.
- (2011). *The sociology of architecture: Constructing identities*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Kimmerling, B. (2001). *The invention and decline of Israeliness: State, society, and the military*. Berkeley: University of California Press.
- Knox, P. (2005). Vulgaria: The re-enchantment of suburbia. *Opolis*, 1(2), 33-46.
- Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Thousand Oaks: Sage.
- Larson, M. S. (1977). *The rise of professionalism: A sociological analysis*. Berkeley: University of California Press.
- (1993). *Behind the postmodern facade: Architectural change in late twentieth-century America*. Berkeley: University of California Press.
- Macdonald, K. M. (1995). *The sociology of the professions*. London: Sage.
- Malkki, L. (1992). National Geographic: The rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees. *Cultural Anthropology*, 7(1), 24-44.
- McKinlay, J. B. (1982). Toward the proletarianisation of physicians. in C. Derber (ed.), *Professionals as workers: Mental labor in advanced capitalism* (pp. 37-62). Boston: G. K. Hall.

- Osborne, B. S. (2001). Landscapes, memory, monuments, and commemoration: Putting identity in its place. *Canadian Ethnic Studies*, 33(3), 39-77.
- Pensler, D. J. (1991). *Zionism and technology: The engineering of Jewish settlement in Palestine, 1870-1918*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Peters, J. D. (1997). Seeing bifocally: Media, place, culture. in A. Gupta & J. Ferguson (eds.), *Culture, power, place: Explorations in critical anthropology* (pp. 75-92). Durham and London: Duke University Press.
- Pickard, S. (2009). The professionalization of general practitioners with a special interest: Rationalization, restratification and governmentality. *Sociology*, 43(2), 250-267.
- (2010). The role of governmentality in the establishment, maintenance and demise of professional jurisdictions: The case of geriatric medicine. *Sociology of Health and Illness*, 32(7), 1072-1086.
- Scollon, R. (1998). *Mediated discourse*. New York: Addison Wesley Longman.
- Shadar, H. (2004). Between east and west: Immigrants, critical regionalism and public housing. *The Journal of Architecture*, 9(1), 23-48.
- Shohat, E. (1988). Sephardim in Israel: Zionism from the standpoint of its Jewish victims. *Social Text*, 19/20, 1-35.
- Stolcke, V. (1995). Talking culture: New boundaries, new rhetorics of exclusion in Europe. *Current Anthropology*, 36(1), 1-24.
- Tzfadia, E. (2005). Academic discourse on making new towns in Israel: Three approaches in social science. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 23(4), 475-491.
- Weiss, M. (2002). *The chosen body: The politics of the body in Israeli society*. Stanford: Stanford University Press.
- Weizman, E. (2007). *Hollow land: Israel's architecture of occupation*. London: Verso.
- Wiedenhoeft, R. (1985). *Berlin's housing revolution: German reform in the 1920s*. Ann Arbor: UMI Research Press.
- Wodak, R. & Meyer, M. (eds.) (2009). *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage.
- Yiftachel, O. (2000). Social control, urban planning and ethno-class relations: Mizrahi Jews in Israel's development towns'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(2), 418-438.